

УДК 929Грушевський:001.32(470+571)«1924»

В. В. ТЕЛЬВАК*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА РОСІЙСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК: ІСТОРІЯ НЕВДАЛОГО ОБРАННЯ

Висвітлено проблему взаємин М. Грушевського з російським академічним середовищем. Здійснено спробу реконструкції невдалого обрання вченого до складу Російської Академії наук у 1924 р. Уперше наведено відзив російського вченого С. Платонова про наукову діяльність українського історика.

Ключові слова: М. Грушевський; С. Платонов; В. Перетц; Є. Карський; Російська Академія наук.

Взаємини Михайла Грушевського з російською академічною спільнотою завжди відрізнялися емоційністю, складністю та певною амбівалентністю. З одного боку, як видатний учений та організатор наукового життя, він здобув заслужений авторитет у середовищі російських колег¹. З іншого, – як помітний діяч українського суспільно-політичного життя, – був постійно підозрюваний у сепаратистських (у лексиці правомонархічної публіцистики початку ХХ ст. – “мазепинських”) намірах відірвання українських земель від імперії Романових, щоби згодом, по приєднанню їх до галицьких теренів, створити маріонеткову державу під протекторатом Габсбургів чи Гогенцоллернів². Своєрідною проекцією такого ставлення до автора “Історії України-Руси” з боку його російських колег стала малознана на сьогодні³ історія взаємин ученого з найавторитетнішою російською науковою інституцією – Академією наук.

На початку ХХ ст. петербурзькі інтелектуали загалом не приховували своїх ліберальних симпатій і в цілому співчували М. Грушевському та його однодумцям у їхній боротьбі за культурні та громадянські права свого народу (чи не найчастіше в цьому контексті згадується ім'я Олексія Шахматова). Також і небуденні наукові досягнення львівського професора, як щойно згадувалося, промовляли за його обрання до складу імператорської Академії наук. Зрештою, вчені з українських теренів зі значно скромнішими творчими здобутками (згадаємо, приміром, одного з лідерів русофільського руху Антіна Петрушевича) були вшановані академічною гідністю. Тож логічність обрання М. Грушевського російським академіком була настільки очевидною, що навіть деякі сучасні дослідники вважають це за dokonаний факт⁴.

* *Тельвак Віталій Васильович* – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Втім, зовсім іншої думки було керівництво Академії, включно з її президентом великим князем Костянтином Романовим. Академік Сергій Платонов, автор друкованого нижче документу, відверто писав, що “діяльність М. С. Грушевського розцінювалася в російських офіційних сферах як неблагонадійна та сепаратистська”. Та все ж ім’я львівського професора щоразу виринало в середовищі його російських знайомих при обговоренні претендентів на академічне звання. Зі слів Володимира Перетца, багатолітній неодмінний секретар петербурзької АН Сергій Ольденбург розповідав, що “кандидатура Грушевського стояла перед Російською академією наук ще від 1906 р., але тоді шеф Академії, великий князь Костянтин Костянтинович, заявив, що уряд кандидатуру Грушевського не затвердить, як сепаратиста”⁵. Тож дорога українському вченому до патронованої імператором установи була закрита.

Ситуацію докорінно змінили революційні події та крах Російської імперії. Після повернення в 1924 р. М. Грушевського в Україну відновилися його контакти з колегами з російського академічного середовища. У їхньому колі виникла ідея виправити допущену в старі часи несправедливість до заслуженого колеги-україніста. Вивчення тогочасного листування ініціаторів надання М. Грушевському академічної гідності В. Перетца, С. Платонова, В. Бузескула та інших дозволяє реконструювати процес попередніх домовленостей про номінування українського вченого на члена-кореспондента.

Уперше за цю справу взялися, природно, колеги-історики, ініціювавши обговорення кандидатури М. Грушевського на обрання членом-кореспондентом по Історико-філологічному відділу. При цьому академікам з українських теренів йшлося про те, щоби питання про кандидатуру М. Грушевського порушили саме російські вчені. На це у листі до Бориса Ляпунова виразно вказав харківський історик Владислав Бузескул: “М. С. Грушевського мали би представити російські історики – С. Ф. Платонов та М. М. Богословський. Іншим брати на себе це незручно”⁶.

Власне згаданий у щойно наведеному листі С. Платонов і взявся за практичну сторону справи просування кандидатури М. Грушевського в середовищі петербурзьких академіків. Свідченням цього є віднайдений нами рукопис доповідної записки С. Платонова про наукову діяльність його українського колеги, датований 19 листопада 1924 р., котрий зберігається в особовому фонді вченого у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Петербурзі⁷. Відповідно до вимог жанру такого виду документів, у ньому підносилися визначні наукові та організаційні здобутки претендента, що мали переконати російських академіків у доцільності віддати свій голос саме за українського історика. Свого претендента С. Платонов атестував як “найбільш талановитого та найбільш впливового представника української історіографії”, переконую-

чи колег, що “цілком своєчасно ввести його до складу членів-кореспондентів РАН, як заслуженого діяча на полі української історіографії”. Крім самого автора відзиву, під текстом також підписався знаний російський візантиніст Федір Успенський.

Втім, незважаючи на високу оцінку наукового доробку М. Грушевського, кандидатуру вченого було відкинута ще на стадії попереднього неформального обговорення серед петербурзьких членів Історико-філологічного відділу. Про його подробиці на сьогодні практично нічого не відомо. Єдиною інформацією, наразі, є коротенька згадка у листі Володимира Перетца до Михайла Сперанського від 2 серпня 1925 р.: “[...] Грушевського – сьогодні Платонов не зміг провести в чл[ени] кор[еспонденти], оскільки “не зустрів співчуття””⁸. Більш заслуженими для колег С. Платонова по Історико-філологічному відділенню виявилися В. Бенешевич, М. Любович, Д. Петрушевський, А. Олар та Г. Шломберже, котрі й були обрані на вакантні місця в грудні 1925 р.⁹

Після першої невдачі, петербурзькі приятелі М. Грушевського не склали рук і повторили спробу – тепер уже по Відділенню російської мови та словесності. Вдруге кандидатуру українського вченого просували В. Перетц та Є. Карський. На відміну від першої спроби, цього разу справа дійшла до голосування, що відбулося 17 листопада 1925 р. Втім, укотре ініціатори не були підтримані колегами, які забалотували українського історика. Лаконічний протокол засідання – як рукописний, так і друкований варіанти – не дає можливості відтворити хід обговорення та процедуру голосування. Лише В. Перетц, з властивим собі сарказмом, так змальовував ситуацію з виборами в листі до М. Сперанського, написаному по свіжих враженнях наступного дня: “Обговорювалося питання і пройшли вибори [...]. Крім трьох безспірних іноземців, були висунуті на 2 місця троє росіян: Д. К. Зеленін, М. С. Грушевський та “настільки ж великий історик” наймиліший Вовочка Майков. І знаєте, хто, після довгих суперечок і закритих балот[увань] (були всі сім петерб[урзьких] членів) був обраний? 6 чол. Зеленін, 5 чол. – Майков і 2 голоса отримав Грушевський. Тепер порівняйте ці дві величини і – здивуйтеся!”¹⁰ (підкреслення В. Перетца – *В. Т.*).

Зрозуміло, що згадані два голоси за українського вченого належали самим ініціаторам справи В. Перетцу та Є. Карському. Як довідуємося з протоколу засідання, їхню пропозицію не підтримали В. Істрін, М. Нікольський, П. Лавров, Б. Ляпунов та П. Ліхачов¹¹. Тож у підсумку, вакантне місце, замість М. Грушевського, дісталось Володимиру Майкову, який, за характеристикою В. Перетца, “крім читання чужих коректур та актів – нічим себе не прославив”¹². Поведінка колег неприємно вразила В. Перетца, котрий у згаданому вище листі з відчутною образою відзначив: “Але що говорити з людьми, котрі вважа-

ють більш заслуженим істориком – Вовочку Майкова, ніж Мих[айла] Серг[ійовича]?!¹³.

Прикметно, що про згадані неодноразові спроби російських колег зробити його членом АН, сам М. Грушевський, швидше за все, нічого не знав (!). У тогочасному епістолярії вченого жодним словом не згадується про непросту боротьбу, котра розгорнулася серед петербурзьких академіків довкола його кандидатури. Самі ж ініціатори просування українського вченого в академіки, зі зрозумілих причин, не вважали за можливе інформувати колегу про те, що їхні зусилля виявилися марними.

Незважаючи на опір деякої частини російських академіків, членом всесоюзної АН, як відомо, Михайло Сергійович все ж став на початку 1929 р. Прикметно, що перед загрозою комунізації складу Академії, цього разу за обрання українського вченого практично одностайно проголосували його колишні опоненти. Втім, це вже зовсім інша, значно краще задокументована та загалом знана історія. Додамо лише, що 1929-й рік, без перебільшення, виявився одним із найбільш трагічних у долях багатьох петербурзьких учених, засуджених за сфабрикованою радянськими спецслужбами “академічною” справою¹⁴. Її чільним фігурантом було визначено російського приятеля М. Грушевського С. Платонова, котрий через кілька років помер на засланні. Фатальним 1929-й виявився і для української академічної спільноти¹⁵.

Здійснена вище спроба реконструкції перед тим незнаного сюжету з виборами М. Грушевського до складу РАН у 1925 р. вказує нам на значну перспективність подальшого звернення до проблеми взаємин українського вченого з представниками російського наукового світу, що є складовою більш широкою теми “Грушевський і Academia”. З метою збагачення її джерельної бази, ми й друкуємо згадану доповідну записку С. Платонова про академічну діяльність М. Грушевського. Цей документ уперше вводиться до наукового обігу.

Текст відзиву наводиться мовою оригіналу, зі збереженням усіх особливостей мови автора, з мінімальним наближенням до сучасної пунктуації та правопису (наприклад, відповідно до сучасних вимог упорядковано написання слів з великої та малої літери). Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Авторські текстові зміни відзначені у посторінкових виносках. Коментарі наведено у післятекстових виносках.

¹ Докл. див: *Тельвак В.* Постаць Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття): монографія. Дрогобич: Ред.-вид. відділ Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2012. С. 7–70.

² Докл. див.: *Ткаченко І.* Михайло Грушевський і цензура (1901–1914 роки)//Український археографічний щорічник. Збірник наукових праць. Київ, 2007. Вип. 12. С. 207–214; *Тельвак В.* “Ересиарх українського движіння” (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.)//Історіографічні дослідження в Україні. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2010. Вип. 20. С. 131–154.

³ Найбільш повно на сьогодні згаданий сюжет висвітлив М. Робінсон: *Робінсон М. А. М. С.* Грушевський и русская академическая элита//Славянский альманах 2008. М.: Изд-во “Индрик”, 2009. Вип. 13. С. 177–206.

⁴ *Зайцева З. І.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Київ: КНЕУ, 2006. С. 353.

⁵ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. Київ: Україна, 1996. С. 223.

⁶ Санкт-Петербургский филиал архива РАН (Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук). Ф. 752 (Ляпунов Б. М.). Оп. 2. Ед. хр. 31 (Бузескул Владислав Петрович, акад. Харьков). Л. 22.

⁷ Там же. Ф. 585 (Архив С. Ф. Платонова). Оп. 1. Ед. хр. 634 (Платонов С. Ф. Докладная записка в историко-филологическое отделение Российской Академии Наук о научной деятельности М. С. Грушевского [Ленинград]. Автограф с приписками, подписан также ак. Ф. И. Успенским). 19 ноября 1924 года. – 4 л.

⁸ Там же. Ф. 172 (Сперанский М. Н.). Оп. 1. Ед. хр. 226 (Перетц В. Н.). Л. 68об.

⁹ Академия наук Союза Советских Социалистических Республик. Отделение исторических наук и филологии. XVI заседание, 5 декабря 1924 года. §§ 330–345. С. 83. Печатано как рукопись.

¹⁰ Санкт-Петербургский филиал архива РАН. Ф. 172 (Сперанский М. Н.). Оп. 1. Ед. хр. 226 (Перетц В. Н.). Л. 73–73об.

¹¹ Академия наук Союза Советских Социалистических Республик. Отделение русского языка и словесности. XVII заседание, 17 ноября 1925 года. §§ 137–141. С. 39. Печатано как рукопись.

¹² Санкт-Петербургский филиал архива РАН. Ф. 172 (Сперанский М. Н.). Оп. 1. Ед. хр. 226 (Перетц В. Н.). Л. 84об.

¹³ Там же. Л. 79об.

¹⁴ Докл. див.: Академическое дело, 1929–1931 гг. : документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ/Ред. кол.: В. П. Леонов (отв. ред.), Ж. И. Алфёров, Б. В. Ананьич и др.; Библиотека РАН. СПб.: [б. и.], 1988.

¹⁵ *Матвеева Л. В., Цыганкова Э. Г.* Всеукраинская Академия наук. Год 1929-й//In memorem: Исторический сборник памяти Ф. Ф. Перченка. М.; СПб.: Феникс; Atheneum. 1995. С. 112–140.

Доповідна записка

С. Ф. Платонова в історико-філологічне відділення
Російської Академії наук про наукову діяльність М. С. Грушевського

19 листопада 1924 р.

В И[сторико]-Ф[илологическое] Отделение РАН

Михаил Сергеевич Грушевский, талантливейший и влиятельнейший представитель современной украинской историографии, получил среднее и высшее образование в России. По его вступлении в 1886 году в Киевский университет, он стал учеником В. Б. Антоновича и вошел в круг тех исследователей, трудами которых создан был, под руководством их общего учителя, известный цикл монографий по истории княжеств и земель южной Руси¹. М. С. Грушевскому в этом цикле принадлежит “История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века” (1891). Напечатанная в университетских “Известиях”, эта книга послужила основанием для приглашения ее автора на кафедру во Львов². В сложных условиях обостренных этнографических отношений Галичины в полной мере раскрылся научный и литературный талант М. С. Грушевского и проявилась его исключительная энергия. Там он сразу стал виднейшим представителем украинства и вождем тех местных кругов, которые боролись за равноправие украинского элемента в крае с польским и русским. Не оставляя личной ученой работы (Грушевский получил в эти годы степень магистра в Киеве за исследование “Барское старство, исторические очерки”. К. 1894³), он во Львове явился организатором “Наукового товариства имени Шевченка”, которое под его председательством достигло значения как бы украинской академии наук. Это ученое общество стало центром всех местных ученых сил по самым различным специальностям, начало издавать ряд ученых периодических публикаций (“Записки”, “Исторична бібліотека”, “Жерела до історії України-Руси”, “Етнографічний збірник”, “Часопись правнича і економічна”), создало ряд специальных секций – по истории, филологии, наукам естественным и математическим. Десятилетие деятельности М. С. Грушевского во Львове вызвало со стороны его друзей и сотрудников необычно теплую оценку⁴. Они посвятили ему особый “Науковий Збірник” своих работ и в предисловии к сборнику поставили имя М. С. Грушевского в один ряд с именами Шевченка и Драгоманова – по значению для украинского самосознания ученой и общественной работы Грушевского. В эту пору наибольшего напряжения борьбы за народность М. С. Грушевский начал свой основной труд – многотомную “Історію України-Руси”, в которой местная критика видела “величаву основу української історичної науки і невичерпне жерело національно-культурного самопізнання й освідомлення”⁵. Действительно в этом монументальном труде сделан, талантливо и компетентно, полный пересмотр всех археологических, этнографических и исторических тем, связанных с историей древнейшей Руси и историей южных и юго-западных русских земель с XIII по XVI век. Как бы ни относиться к основной схеме этого труда, устанавливающей прямую преемственную связь с киевской культурой и государственностью не Московской Руси, а Украины, – все равно необходимо

признать большие достоинства и пользу* произведенной автором обширной научной работы. Разносторонняя начитанность, сила и тонкость критического анализа, живость литературного изложения делают “Историю Украины-Руси” одним из наиболее выдающихся ученых явлений нашей эпохи. Автор, конечно, понимал малую доступность для русской публики того украинского языка, на котором писалась его “История”. Поэтому он озаботился изложить по-русски основные моменты украинской истории так, как они сложились в его понимании, – в отдельных русских изданиях – “Очерке истории украинского народа” (1905)⁶ и в “Иллюстрированной истории Украины” (1912)⁷. Этими трудами главным образом и определяется известность М. С. Грушевского в широкой среде русских читателей.

До 1905 года львовская деятельность М. С. Грушевского расценивалась в русских официальных сферах, как неблагонадежная и сепаратистская. Работать в России он не мог**. С изменением же русского политического порядка для нашего ученого настала возможность перенести свою работу в Киев, где М. С. Грушевский находится и в настоящее время. Горячее участие его в борьбе за украинскую автономию, за “гарантии свободного национального, экономического и культурного развития” Украины не препятствовало и в эти позднейшие годы чисто научному напряженному труду Грушевского. Он и в Киеве явился основателем “Українського наукового товариства”, а позднее участвовал в образовании Всеукраинской академии наук. Как ранее во Львове, так потом в Киеве, появление М. С. Грушевского, помимо оживления национально-общественной жизни, сопровождалось расцветом чисто ученой деятельности местных сил, что надлежит считать большою заслугой М. С. Грушевского, как энергичного организатора научной работы.

В условиях настоящего времени трудно собрать в исчерпывающем списке все труды М. С. Грушевского за два последние десятилетия. Мы имеем такой список лишь до 1904 (включительно) года в вышеуказанном издании “Науковий Збірник”, где указано 593 №№ исследований, статей, всякого рода заметок и ученых изданий. Если принять весьма вероятное предположение, что литературно-научная деятельность М. С. Грушевского не ослабевала в последующее время, то число его печатных выступлений следует доводить до 1000, если еще не более. Одна такая цифра может дать понятие о плодотворности нашего автора.

Еще в 1906 году Харьковский университет возвал М. С. Грушевского в степень доктора *honoris causa*⁸. Мы полагаем, что вполне своевременно ввести его в число членов-корреспондентов РАН, как заслуженного деятеля на поприще украинской историографии.

Акад. Платонов [підпис]

Ф. Успенский [підпис]

19. XI. 1924[r.].

Санкт-Петербурзький філіал архиву РАН. Ф. 585 (Архів С. Ф. Платонова). Оп. 1. Од. зб. 634. Арк. 1–4. Оригінал. Рукопис.

* Слова “достоинства и пользу” надписані зверху над рядком як вставка.

** Фраза “Работать в России он не мог” написана на полях як вставка.

¹ Докл. див.: *Кіян О.* Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. Київ, 2005. 492 с.

² Про обставини призначення М. Грушевського професором Львівського університету докл. див.: *Онопрієнко В.* Перша кафедра української історії//Київська старовина. 1994. № 4. С. 76–81; *Батенко Т.* До питання про заснування кафедри історії Східної Європи у Львівському університеті//Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. Львів, 1995. С. 23–25; *Шкварець Г. П.* Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету//М. С. Грушевський – визначний український історик, літературознавець, вчений-правознавець, академік АН УРСР та АН СРСР, громадський діяч, Голова Центральної Ради в 1917–1918 рр.: матеріали науково-практичної конференції 30 вересня 2006 року, присвяченої 140-й річниці від дня народження М. С. Грушевського. Миколаїв, 2006. С. 79–93; *Зайцева З. І.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: КНЕУ, 2006. С. 263–270; *Пахолків С.* Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів: ЛА “Піраміда”, 2014. С. 271–279; *Його ж.* Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів: ЛА “Піраміда”, 2014. С. 271–279.

³ Тут бачимо порушення хронології подій: М. Грушевський отримав ступінь магістра в травні 1894 р., а до Львова приїхав наприкінці вересня ц. р., вже будучи магістром.

⁴ Докл. див.: *Тельвак В.* Галицькі ювілеї Михайла Грушевського//Вісник НТШ. Львів, 2016. Число 55. Весна–Літо. С. 31–36.

⁵ Цитата походить з: *Гнатюк В., Коренець Д., Кривецький І., Томашівський С. Др., Франко І. Др.* Передмова//Науковий Збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів: Видання Комітету, 1906. С. VII.

⁶ Перше видання “Очерка истории украинского народа” вийшло не в 1905 р., як подає С. Платонов, а в 1904 р.

⁷ Російський переклад “Иллюстрированной истории Украины” вийшов не в 1912 р., як подає С. Платонов, а в 1913 р.

⁸ М. Грушевський став почесним доктором Харківського університету (з нагоди його сторічного ювілею в 1906 р.) одночасно з І. Франком. Ректором університету тоді був Д. Багалій, який властиво і був ініціатором надання докторатів галицьким діячам (докл. див.: *Куделко С. М., Посохов С. І.* М. С. Грушевський – почесний доктор Харківського університету//Всеукр. славіст. конф. “Духовне відродження слов’ян у контексті європейської та світової культури”: тези доп. Чернівці, 1992. Т. 2. С. 267–268).

The article deals with the problem of relations between M. Hrushevsky and Russian academic environment. There has been made an attempt of reconstruction of an unsuccessful election of Hrushevsky to the Russian Academy of Sciences in 1924. For the first time there has been presented Sergiy Platonov's review of the historian's scientific work.

Key words: M. Hrushevsky; S. Platonov; V. Peretz; E. Karsky; the Russian Academy of Sciences.